

УДК 2-186:[2-28:271.2-722.51(410)Антоній](045)

ПРОБЛЕМА СМЕРТІ У ТВОРАХ МИТРОПОЛИТА СУРОЗЬКОГО АНТОНІЯ (БЛУМА)

Михайло Сивак

*Львівська православна богословська академія
вул. Лисенка 43, 79008, м. Львів, Україна*

Стаття присвячена одній із найфундаментальніших проблем людського існування – феномену смерті. Автор намагається дослідити специфіку цього феномена у спадщині митрополита А. Суразького, оскільки погляди на явище смерті в його ідеях є результатом здійснених теологічно-філософських пошуків, а також тривалого досвіду щоденної практики духівника. У статті виділяється два виміри тлумачення смерті в ідеях А. Суразького – онтологічний та біологічний, які означають, відповідно, відпадиння від Бога та перехід у духовний вимір буття людини. Смерть постає можливістю виходу в трансценденцію й осягнення повноти буття.

Ключові слова: смерть, вічність, людина, небуття, Образ Божий, народження.

Віковічні пошуки сенсу життя, ціннісних імперативів існування та засадничих смислорієнтирів буття людини актуалізують у цьому контексті проблему осмислення смерті в різних аспектах. Смерть людини – дуже складний предмет філософського осмислення. Вона являє собою абсолютно неминучу реальність, одну з буттєвих підстав, яка приводить нас в сум'яття і змушує шукати відповіді на одвічні питання людства: що означає померти? Чому ми вмираємо? Що нас чекає після смерті: нове народження, повне знищення чи потойбічне життя? Саме приреченість до смерті показує всю трагічність людського буття. У даному контексті всі люди однаково постають перед екзистенційним вибором, що полягає в безперервному пошуку власного буттєвого призначення, в самопроектуванні через вихід за межі власної екзистенції.

Метою роботи є розкриття проблеми смерті як іманентного аспекту людського буття в спадщині А. Суразького у двох вимірах – онтологічному та біологічному.

Проблема смерті, як відомо, є «вічною» для філософії. Одним із перших її поставив легендарний Сократ, приймаючи на суді доленосне для себе і почасти для всієї майбутньої європейської філософської думки рішення померти, але не осоромити своєї честі та громадянської гідності. Платон, можливо під впливом такої безкомпромісної та несправедливої смерті свого вчителя, навіть дає визначення філософії як «приготування до смерті» [Федон 81а с. 37]. Мудрець прагне смерті, тому що в ній душа звільняється з в'язниці тіла і возноситься із цього світу речей до світу ідеальних реальностей. Таку ж позицію займали пізніші неоплатоніки (Плотін, Прокл тощо).

Епікурейці, атомісти і матеріалісти намагалися придушити страх перед смертю, оголошуючи її звільненням від усіх скорбот і бід, бо за межами земного життя немає нічого. Сенека і стоїки в цілому прагнули до абсолютного спокою перед лицем смерті.

Християнські мислителі відповідно до вчення Біблії розуміли смерть як наслідок гріхопадіння прабатьків, однак сутність проповіді християн полягала в подоланні Спасителем смерті та здобуттям вічного життя в Царстві Небесному. Апостол Павло каже: «відплата за гріх – смерть, а дар Божий – життя вічне у Христі Ісусі, Господі нашому» (Рим. 6:23); «Поглинута смерть перемогою. Смерть! Де твоє жало? Пекло! Де твоя перемога? Жало ж смерті – гріх; а сила гріха – закон. Дяка Богові, Який дав нам перемогу через Господа нашого Ісуса Христа» (1 Кор. 15:54-57).

Англійський філософ, історик та політичний діяч XVI століття Френсіс Бекон каже, що «люди бояться смерті з тієї ж причини, по якій діти бояться темряви», тому що вони не знають, у чому тут справа [9, с. 356].

Серед публікацій, присвячених дослідженню феномена смерті, слід зазначити монографію професора Афіньського університету Н. Василадиса «Таїнство смерті», працю ієромонаха Серафима (Роуза) «Душа після смерті», А. Фоміна «Докази існування пекла», Ф. Ар'єса «Людина перед лицем смерті» та багато інших. Головними джерелами до написання даної статті послужили ряд опублікованих бесід митрополита А. Сурзького, а саме: «Людина перед Богом», «Смерть», «Бути християнином».

Навряд чи знайдеться філософ, який би у своїх творах у той чи інший спосіб не торкався теми смерті. Розглядаючи ставлення до цього феномена мислителів різних періодів, можна виділити дві головні позиції: абсолютний песимізм і абсолютний оптимізм. Або смерть є кінцем всьому, і тоді життя є безглуздом, несправедливим, абсурдним і абсолютно порожнім; або смерть є болочим, проте необхідним переходом до повноти й безсмертя.

Хоча про феномен смерті написано безліч книг, захищено багато дисертаційних досліджень, однак у нашому повсякденному житті ця тема залишається переважно «табу-йованою», тобто люди намагаються її не піднімати, про неї не думати.

Іспанський релігійний філософ К. Вальверде зазначає, що в другій половині XX століття в європейському суспільстві непомітно і швидко відбулася справжня революція щодо ставлення до явища смерті. Почалася вона в англосаксонських землях, а звідти поширилася на інші країни Заходу. Тепер намагаються не говорити про тяжкість хвороби або про смерть ні з хворим, ні з його близькими, тому що в «щасливому світі» це неприємно. Тепер людина вмирає не вдома, а в лікарні, оточена лікарями і медсестрами, які просто виконують свої буденні обов'язки. Багато говориться про «право померти гідно», проте нерідко люди вмирають на самоті, на руках чужих людей. Все наполегливіше лунають заклики дозволити практику «евтаназії», щоб «не мучився» хворий і не страждали його близькі. Мертве тіло відвозять в ці жахливі місця, іменовані «танаторіями», при яких, звичайно, є кафе і місце для посиденьок, а саме тіло практично є захованим і ледь помітне за склом і в хмарі квітів. Дітей взагалі не беруть на похорон, щоб вони не отримали неприємні враження від споглядання небіжчика. Саме поховання перетворено на технічну процедуру. На величезних кладовищах тіло поміщають у нішу, де воно і перебуває майже в забутті: якщо і прийдуть його відвідати, то лише раз на рік, на 1 листопада. Поширюється звичай кремації; в Англії, наприклад, вона вже стала домінуючою формою поховання. Від людини залишається лише купка попелу; але і її часто розвіюють за вітром або в поле, і тоді, після повного зникнення померлого, можна знову жити весело [10, с. 340–341].

Якраз на цей період, а саме з 1948 по 2003 рік, у Великобританії припадає пастирська діяльність видатного церковного ієрарха, філософа та богослова митрополита А. Сурзького (Блума). Йому як діяльному священнослужителю та місіонеру доводиться у проповідях, бесідах та радіопередачах давати відповіді на актуальні виклики суспільства, в тому числі й питання, пов'язані із сенсом життя, розумінням явища смерті, ставленням до людини як до найвищої цінності та багато інших.

У своїх творах митрополит Антоній досить часто піднімає тему смерті. Слід зазначити, що владика мав медичну освіту і багато років працював лікарем-хірургом, у тому числі був військовим хірургом на фронті під час Другої світової війни. Тому він сам зазначає: «Смерті я бачив дуже багато. Я п'ятнадцять років працював лікарем, з яких п'ять років на війні або у французькому Ополі. Після цього я сорок шість років прожив священником і ховав поступово ціле покоління нашої ранньої еміграції; так що смерть я бачив багато...»

[4] Ось цей досвід: з однієї сторони – осмислення смерті як біологічного явища практикуючим лікарем, а з іншого – церковним ієрархом, мислителем, є цікавим і унікальним.

Перш за все, митрополит Антоній говорить про смерть у двох напрямках, які можна охарактеризувати як смерть онтологічну і смерть біологічну.

Смерть онтологічна

Відомий філософ та філолог Є. Авдєєнко, аналізуючи текст книги Буття, в якій йде мова про гріхопадіння прабатьків, указує, що коли Господь дає настанову першим людям «*від усякого дерева в саду ти будеш їсти, а від дерева пізнання добра і зла не їж від нього, бо в той день, коли ти з'їси від нього, смертю помреш*» (Бут. 1: 16-17), то, порушивши Божу заповідь, людина мала би відчуття на собі сповнення вищенаведених слів, однак Священне Писання вказує, що Адам та Єва після гріхопадіння ще прожили на землі близько дев'ястот років (Бут. 5: 3). Отже, слова «*смертю помреш*» стосуються не фізичного вмирання, а чогось набагато глибшого, катастрофічнішого [5]. Відбулася духовна смерть, тобто розлучення людини з Богом [7, с. 237]. А. Сурозький пояснює духовну смерть так: «Смерть з'явилася як наслідок гріха. Вона виникла, тому що людина загубила Бога, відвернулася від нього, почала шукати шляхи, де би вона змогла досягнути всього, минаючи Бога <...> Замість того, щоб жити в тісному спілкуванні з Богом, людина вибрала самість, незалежність <...> коли людина відвернулася від Бога і почала дивитися в безкінечність, що перед нею пролягає, Бог зник для неї, і оскільки Бог – це єдине джерело життя, то людині нічого не залишалося, як померти» [2, с. 52]. Людина заблукала, збилася з безпосереднього шляху, наміченого Богом, окресленого заборонаю відання доброго і лукавого, та вибрала «альтернативний» шлях до обоження – самообоження. Тільки вона ступила на цей богопротивний, лукавий шлях – відразу померла, почала існувати в небутті. Людська іпостась замість того, щоб жити Іпостасю, Іншим почала жити, виживати за рахунок природи (яка створена з «ніщо», з «небуття») [1, с. 76]. Отже, смерть – це наслідок нашої втрати Бога [2, с. 53]. Словом «смерть» А. Сурозький вказує на катастрофу відпадиння людини від Життя (від Бога) в існування у небутті. Бути мертвим – існувати в безбожному стані.

Смерть біологічна

Сучасний богослов В. Андрейків зазначає: «Бог-Любов, який відповідально врахував такий хід подій (можливість померти), підготував людині порятунок – зодягнув її в «шкіряні ризи», тобто в тлінну форму існування (в якій з часом і Сам планував одягнутися). Оскільки іпостась потрібно було привести до покаяння (до повернення до Бога), відвернути від природи, на яку вона почала надіятися і якою почала жити, – до іпостасного буття в спілкуванні й Іншим. І щоб людська іпостась пізнала свою тварність, не самобутність, та оскільки іпостась «змішалася» з природою, то для того, щоб іпостась пізнала себе та змогла покаятися (побачивши мінливість, тлінність, ненадійність природи; та що в ній життя немає), зодягнув її в шкіряні ризи. Шкіряні ризи – це тлінна форма існування, зі стрибкоподібними метаморфозами (перетвореннями). Оскільки іпостась потрібно розбудити до життя, то вона має пройти через ряд потрясінь, відчутних змін еством, з яким вона «зрослася». Тому Господь у милості своїй розбив цю тлінну форму існування на три етапи, форми з трагічними переходами з однієї форми існування в іншу. Отже, перша форма існування – це утробний період (в утробі матері), друга форма існування – після народження і до гробу, третя форма існування – загробне «життя». Це новий шлях до сходження, одкровення іпостасі. Люди почали називати перехід із другої форми в третю форму існування словом «смерть». Отже, перехід з однієї форми існування в іншу – це двозначна подія: одночасно смерть (припинення існування в одній формі існування) та народження (початок існування в іншій, в яку відбувається перехід)» [1, с. 76–77].

Саме так А. Сурозький і розуміє явище біологічної смерті: не як знищення, а як перехід у вічність (у третю форму існування). Він зазначає: «В смерті є інша сторона: які б не

були тісні її ворота, це єдині ворота, які дозволяють нам уникнути порочного кола безкінечності у відділеності від Бога, від повноти, які дозволяють вирватися із тварної безкінечності, в котрій немає простору, щоби знову стати причасниками Божественного життя, в кінцевому підсумку – причасниками Божественної природи <...> Смерть не кінець, а початок. Ці двері відчиняються і впускають нас у простір вічності, котра була б назавжди закрита для нас, якщо би смерть не вивільняла нас із рабства землі <...> Коли помирає людина, ми абсолютно законно можемо зворушуватися серцем. Ми з жахом можемо дивитися на те, що гріх убив людину, котру ми любимо <...> з іншої сторони, ми можемо радіти за неї, тому що для нього (чи для неї) почалося нове життя – життя без обмежень...» [2, с. 53].

Митрополит Антоній в одній зі своїх бесід зазначив: «я хотів би спробувати розвіяти ставлення до смерті, яке виробилося в сучасній людині: страх, несприйняття, відчуття того, наче смерть – це найстрашніше, що може з нами відбутися, і що потрібно усіма силами намагатися вижити, навіть якщо виживання дуже мало нагадує справжнє життя» [2, с. 47].

Владика наводить приклади того, як до смерті ставилися перші покоління християн. Зокрема, зазначає, що вони мали досвід відання Живого Бога, Христа Воскреслого й тому про біологічну «смерть говорили як про народження у вічне життя. Смерть сприймалася не як кінець, не як остаточна поразка, а як початок. Життя розглядалося як шлях до вічності, ввійти в яку можна відчиненими воротами смерті» [2, с. 47]. Відповідно, й земне життя А. Сурозький бачить, як певну школу, певне навчання, дане людині для того, щоб навчитися любити й належно підготуватися до життя у вічності, щоб людина стала «тією справжньою особистістю, якою ми були задумані Богом, в міру сил наблизитися до того, що апостол Павло називає «повнотою росту Христового» (Еф. 4:13), стати – якомога досконаліше – неспотвореним образом Божим» [2, с. 48]. Феномен фізичної смерті в цьому процесі має педагогічне значення й стимулює людину цінувати час, виділений для такої високої мети. «Подумайте, яким би був кожен момент нашого життя, – зауважує митрополит Антоній, – якби ми знали, що цей момент може стати останнім, що він нам даний для того, щоби досягнути певної досконалості, що слова, які ми промовляємо, – останні наші слова, і тому повинні виражати всю красу, мудрість, все знання, але, також, найперше – всю любов, якої ми навчилися протягом свого життя...» [2, с. 49]. Розмірковуючи про цінність часу, владика цитує Ф. Достоевського, зокрема його роман «Ідіот», в якому описується стан ув'язненої людини, що знаходиться за мить до виконання смертної кари. Цей в'язень говорить, що якби йому дарували життя, то він би не змарнував жодної його миті [11]. Таким чином, – підсумовує А. Сурозький, – смерть, роздуми про неї, пам'ять про неї – це наче те єдине, що надає життю вищий сенс [2, с. 49]. Архієрей має на увазі, що людина повинна завжди бути готовою до смерті, при цьому намагатися постійно бути на висоті свого морально-духовного стану. «Тільки смерть може наповнити величчю і змістом все, що здається невеликим і незначним» [2, с. 51].

Митрополит Антоній момент усвідомлення людиною власної смертності описував так: «Настав час бути» [2, с. 58]. На його думку, людина протягом усього життя пізнає себе, осмислює своє Я, і здається, що нам вже нічого відкривати в собі. Проте, як він зауважував: «Є в кожній людині глибини, куди вона боїться зазирнути, є в кожній людині розбалансованість, якої вона боїться» [3], і саме з цим, прихованим, і повинна зустрітися людина.

Коли людина все ж таки зуміє самозаглибитися і побачити в собі Образ Божий, внутрішнє Царство, віднайти іскру вічності, яка є всередині, тоді сприйняття реальності змінюється. Тобто бачимо обернення акценту уваги до внутрішніх вимірів особистісного буття як імовірної потенційної перспективи за умови докладання зусиль людини. Владика Антоній наводить приклад одного пацієнта, котрий, помирившись з усіма, покаявшись, зумів побачити в собі внутрішню людину, Божественну присутність, а саме цей пацієнт

говорить: «Моє тіло майже померло, але я ніколи не відчував себе так інтенсивно живим, як тепер». Він виявив, що життя залежить не лише від тіла, що він – не лише тіло, хоча тіло – це він, виявив у собі щось реальне, чого не могла знищити смерть тіла [2, с. 59]. Таким чином, людське буття конечне в біологічному аспекті, проте подолати цю конечність можна в онтологічному плані, що передбачає вихід за межі наявного існування.

Моє перше яскраве враження про смерть, – згадує владика Антоній, – це була розмова з моїм батьком, який мені якось сказав: «Ти повинен так прожити, щоб навчитися чекати свою смерть так, як наречений очікує свою наречену: чекати її, жадати її, радіти заздалегідь про цю зустріч, і зустріти її благоговійно, ласкаво» [2, с. 54]. Очікування майбутніх змін постає елементом проектування, що скеровує людину на шлях досягнення свободи.

Про смерть ми нічого не знаємо. Ми не знаємо, що відбувається з нами в момент вмирання, але принаймні початково ми знаємо, що таке вічне життя. Такі думки є співзвучні з ідеями М. Гайдеггера, в яких він говорить про смерть як неunikненну, достеменну, але невизначену можливість [15, с. 393]. Кожен із нас знає на досвіді, що бувають такі миті, коли людина живе вже не в часі, а такою повнотою життя, такою радістю, які належить не просто земному життю. Тому перше, чому ми повинні вчити себе та інших – це готуватися не до смерті, а до життя. А якщо говорити про смерть, то говорити про неї тільки як про двері, які широко розчиняться і нам дадуть можливість увійти у вічне життя [2, с. 57]. Прикметно, що А. Сурозький у цьому контексті не зводить тлумачення людини до бінарної об'єктивації «життя-смерть», а виводить її на рівень трансценденції, пов'язуючи людину, її тілесну природу з духовними вимірами буття.

Продовжуючи говорити про повноту життя, яку відкривають нам «двері смерті», митрополит Антоній згадує досвід смерті його батька: «Він помер раптово. Я прийшов до нього, в бідну кімнатку на горіщі французького будинку, де було ліжко, стіл, табуретка і кілька книг. Я увійшов у його кімнату, закрив двері і став. І мене огорнула така тиша, така глибина тиші, що я, пам'ятаю, вигукнув вголос: «І люди кажуть, що існує смерть! <...> Яка це брехня!». Тому що ця кімната була сповнена життям, причому такою повнотою життя, якої поза нею, на вулиці, на подвір'ї я ніколи не зустрічав. Ось чому в мене таке ставлення до смерті і чому я з такою силою переживаю слова апостола Павла: Для мене життя – Христос, смерть – надбання, тому що поки я живу в плоті, я відділений від Христа ...» [2, с. 55]

Перемога над смертю, над страхом смерті полягає в тому, щоб жити глибше і глибше вічністю й інших долучати до цієї повноти життя [2, с. 69].

Підсумовуючи, зазначимо, що А. Сурозький говорить про феномен смерті у двох векторах, які можна охарактеризувати як смерть онтологічну (відпадиння людини від Бога) та смерть біологічну (перехід із земної форми існування в духовну). Після Хресної Жертви та Воскресіння Христового онтологічна смерть є подолана, а фізична – стала, наче «дверима», через які людина входить у вічність. А. Сурозький стверджує, що «Смерть, яка для нас – ворота і розлука, є народження у вічність, вона – початок, а не кінець, смерть – велична, священна зустріч між Богом і живою душею, що набуває повноту лише в Бозі» [2, с. 69]. Із цієї точки зору можна розглядати смерть як можливість, як спектр імовірнісних буттєвих проявів людини як носія трансцендентного начала в інтенції до самоздійснення та досягнення максимальної повноти проявів буття і вихід у сферу свободи. Так може бути зреалізована можливість людини стати собою, досягнувши межі власного існування через звернення до трансцендентного божественного буття. Можна стверджувати, що позиція у проблемі розуміння смерті А. Сурозького суголосна з ідеями М. Бердяєва [8] і означає форму переходу в трансцендентальний світ, яка визначається скерованістю життя самої людини.

Список використаної літератури

1. Андрейків В. Покайтеся! Віруйте в Євангеліє – Царство Боже настало! Вступ до богослів'я Православної Церкви. К.: Юніверс, 2015. 448 с.
2. Антоний Митрополит Суворожский. Смерть. Труды. 3-е изд. М.: Практика, 2014. Книга первая. С. 47–69.
3. Антоний Суворожский. Человек перед Богом. URL: http://www.mitras.ru/pered2/pb_212.htm
4. Антоний Суворожский Митрополит. Быть христианином. Беседа 10. О смерти. Беседы для российского телевидения. Август 1995 г. URL: <https://antsur.ru/ru/byit-hristianinom-beseda-10-o-smerti-besedyi-dlya-rossiyskogo-televideniya-avgust-1995-g/>
5. Авдеенко Е.А. Чтение по книге Бытия. От сотворения мира до Вавилона. URL: <http://avdejenko.ucoz.ru/Main.html>
6. Арьес Ф. Человек перед лицом смерти; пер. с франц. С.В. Оболенской. М: Прогресс, 1992. 528 с.
7. Архимандрит Алипий, Архимандрит Исая. Догматическое Богословие. М.: Свято-Троицкая Сергиева Лавра, 2005. 288 с.
8. Бердяев Н. О назначении человека. М., 2008. 408 с.
9. Бэкон Ф. Опыты или наставления нравственные и политические: в двух томах. 2-е, испр. и доп. изд.; сост., общ. ред. и вступит, статья А. Л. Субботина. М.: «Мысль», 1978. Т. 2. 575 с.
10. Вальверде К. Философская антропология; пер. с исп. Г. Вдовиной. М., 2001. 412 с.
11. Достоевский Ф.М. Идиот: Роман в четырех частях. Мн.: Беларусь, 1981. 624 с.
12. Платон. Федон; в 4 т.; общ. ред. А.Ф. Лосева, В.Ф. Асмуса, А.А. Тахо-Годи; примеч. А.Ф. Лосева и А.А. Тахо-Годи; пер. с древнегреч. М.: Мысль, 1993. Т. 2. 528 с.
13. Роуз С. Душа после смерти. М., 2006. 208 с.
14. Фомин А.В. Доказательства существования ада. Свидетельства переживших смерть. М., 2005. 512 с.
15. Хайдеггер М. Время и бытие. Статьи и выступления; пер. с нем. В.В. Бибихина. М.: Республика, 1993. 447 с.

THE PROBLEM OF DEATH IN WORKS BY METROPOLITAN ANTHONY OF SUOROZH (BLOOM)

Mykhailo Syvak

*Lviv Orthodox Theological Academy
Lysenko str., 43, 79008, Lviv, Ukraine*

The article is devoted to one of the most acute problems of human life – the phenomenon of death. The author tries to research the problem of this phenomenon in works by Metropolitan Anthony of Sourozh, since the views on the death in his ideas are the result of his philosophical and theological searches and the long-term experience of everyday practice as a confessor.

In the article there are two aspects of interpretation of death in Metropolitan Anthony's ideas – ontological and biological, which mean separation from God and transition to spiritual dimension of human existence, respectively. The death becomes the possibility to exit to transcendence and comprehend the fullness of existence.

Key words: death, eternity, human, non-existence, Image of God, birth.